

*Н. Г. Мазурына,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры
тэорыі і методыкі выкладання мастацтва БДПУ*

ТЭОРЫЯ ВАРЫЯНТНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКІМ ПЕСЕННЫМ ФАЛЬКЛОРЫ

У сучаснай фалькларыстыцы праходзіць працэс пастаяннага ўдасканалення тэрміналагічнага апарату. Тэорыя варыянтнасці ў беларускім песенным фальклоры, якая прапанавана аўтарам [1], працягвае развіваць гэты актуальны напрамак у навуцы.

Факт існавання твораў народнага мастацтва ў варыянтах прызнаецца адной са спецыфічных рыс нараўне з вуснасцю, калектыўнасцю, традыцыйнасцю, варыятыўнасцю. Кожны варыянт нясе ў сябе інфармацыю пра рух мастацкай думкі шматлікіх пакаленняў і з'яўляецца ўвасабленнем дыялектычнага адзінства асабовага і масавага пачаткаў, індывідуальна-своеасаблівага і калектыўна-абагульненага. Усе творы народнага мастацтва існуюць у сукупнасці варыянтаў. Гэтая з'ява – вынік працэсу вуснай (выканальніцкай) перадачы твора, якая з'яўляецца актамі творчасці з уласцівай ёй татальнай зменлівасцю і імпрывізацыйнасцю рознага роду, што і абумоўлівае наяўнасць вялікай колькасці варыянтаў.

Вызначальным механізмам і інструментам для ўтварэння варыянтаў з'яўляецца варыятыўнасць – адна са спецыфічных асаблівасцяў фальклорнай традыцыі, што даўно ўсвядомлена фалькларыстыкай. Распрацоўкай пытання займаліся К. В. Чыстоў [2], У. П. Анікін, Б. М. Пуцілаў, Э. Я. Аляксееў [3] і інш. У залежнасці ад удзелу і актыўнасці розных форм і метадаў вар'іравання нараджаюцца розныя варыянты, але ў межах выразна акрэсленай традыцыі.

Неабходна звярнуць увагу на наступную акалічнасць. Калі кажуць пра варыятыўнасць у вуснай народнай творчасці ці любой іншай сістэмы, то маюць на ўвазе яе зменлівасць – паняцце працэсуальнага характару. Варыятыўнасць – гэта працэс змен.

Як у любым аналізе падзяляюць працэс і яго вынікі, так неабходна падзяліць працэс змен (варыятыўнасць) у фальклоры і яго вынік – фальклорны варыянт. Варыятыўнасць, вар'іраванне – гэта бясконцае плынь, у якой увесь час крышталізуецца новаўтварэнні –

варыянты. Фалькларысты маюць справу менавіта з гэтымі «кропкавымі велічынямі» на плоскасці народнай творчасці. Варыятыўнасць жа (змяняемасць) з'яўляецца тым спосабам, з дапамогай якога такая «кропкавая велічыня» змяняе сваю форму і значэнне. Такім чынам, **ВАРЫЯТЫЎНАСЦЬ** (варыяцыйнасць) – гэта працэс змянення і спосаб існавання фальклорнай традыцыі.

Вынікам такога спосабу існавання фальклору з'яўляецца мноства варыянтаў (вынікаў, новаформ) народнай творчасці (і тых, што былі зафіксаваны, і тых, што выявілі сябе, але засталіся незафіксаванымі). У даследаваннях народнай традыцыі тэрмін «варыянт» пры ўсёй яго мнагазначнасці прымяняецца ўжо да існуючага – тэксту, напева, вобраза, лексікі, кампазіцыі і іх частак, – у любым выпадку да выніку працэсу народнай творчасці. Зыходзячы з акрэсленых метадалагічных прынцыпаў, прапануецца наступная дэфініцыя.

ВАРЫЯНТ – вынік кожнага акта выканання-стварэння твора (ці яго часткі) народнага мастацтва. У гісторыка-культурным кантэксце варыянт разглядаецца як адносна самастойны твор, вынік культурнага дзеяння, адзінка фальклорнай парадигмы і культуратворчага працэсу, якая ўзнікла на тыпалагічнай і тыповай аснове і адлюстроўвае эвалюцыю фальклорнага твора з яго канкрэтнымі гістарычнымі, часавымі, прасторавымі і мастацкімі адзнакамі.

ВАРЫЯНТНАСЦЬ – форма існавання фальклору, спецыфічная асаблівасць народнай творчасці, што праяўляецца ў бытаванні яе твораў у варыянтах; множнасць вынікаў працэсу эвалюцыі фальклору.

Такое тэрміналагічнае размежаванне фальклорнага працэсу і яго этапных вынікаў дапамагае глыбей распрацаваць тэорыю фальклору і з удасканаленых метадалагічных пазіцый працягваць назіранні над праявамі народнай творчасці.

Працэс стварэння варыянтаў прадугледжвае крышталізацыю ўстойлівых форм, у якія ўкладаецца твор у межах розных лакальных

традыцый нацыянальнага фальклору. Гэты працэс можа разглядацца па аналогіі з утварэннем устойлівых лакальных асаблівасцяў мовы – мясцовых дыялектаў, і абумоўлены, як і апошні, прычынамі гісторыка-культурнага характару. Музыканы фальклор знаходзіцца ў няспынным руху і не толькі адлюстроўвае сучаснае музыка-паэтычнае мысленне народа, але і захоўвае пэўныя стылістычныя рысы, паходжанне якіх ідзе з далекага мінулага. Народная песня існуе ў шматлікіх варыянтах у народным (нацыянальным і міжнацыянальным) асяроддзі і з’яўляецца важнейшай часткай духоўнай культуры народа. Яна адзначана рысамі нацыянальнага (лакальнага) песеннага стылю і калектыўнага музыка-паэтычнага мыслення.

Аналіз спецыфікі існавання фальклорных твораў паказаў, што «варыянт» застаецца даволі шырокім, мнагазначным, неаднародным паняццем, і гэта робіць складанай працу з ім. Яшчэ больш складанасцей узнікае, калі мы звяртаемся непасрэдна да песеннага фальклору, у якім фігуруюць два тэксты (музыканы і паэтычны), кожны з якіх мае сваю траекторыю вар’іравання (змянення). Узнікае неабходнасць у класіфікацыі ўсяго багацця песенных варыянтаў, якая можа мець наступны выгляд:

1. Розналакальныя варыянты: рэгіянальныя, нацыянальныя, міжнацыянальныя, еўрапейскія і г. д.
2. Дыялектна-стылявыя (у вербальных і музыкальных адносінах) ці лакальныя варыянты.
3. Выканальніцкі (індывідуальны) варыянт, пад якім мы разумеем атрыманы ў выніку адзінкавага (сольнага ці гуртавога) выканання варыянт твора без істотных, структурна значных адрозненняў ад іншых адзінкавых выкананняў гэтага твора адным і тым жа выканаўцам/мі паўторна, у розны час, рознымі выканаўцамі ў межах пэўнай лакальнай групы кантактнага характару; пры гэтым дапускаецца магчымасць другіх – неструктурных (індывідуальна-зместавых, дынамічных, агагічных, якія часта не ўсведамляюцца спевакамі) адрозненняў.
4. Варыянты ў межах адной жанравай разнавіднасці народных песень.
5. Варыянты ў межах некалькіх жанравых разнавіднасцяў песень.
6. Варыянты напева ад страфы да страфы ў межах аднаразовага выканання адной песні (меластрафічныя варыянты).
7. Варыянты ўвасаблення меладычнага тыпу, формульнага, тыпавага напева (мелатыпавыя варыянты).

8. Варыянты паэтычнага тэксту ў межах аднаго абагульненага песеннага сюжэта.
9. Варыянты паэтычнага тэксту ў межах некалькіх абагульненых песенных сюжэтаў. Варыянты рознаўзроўневых структурных кампанентаў народнапесенных твораў (варыянты асобных элементаў зместу, лексікі, вобразу, кампазіцыі, мелодыкі, рытмікі, фактуры), а таксама асаблівасці выканальніцкай (лакальна-стылявой, індывідуальнай) трактоўкі выяўляюцца пры параўнанні варыянтаў вышэйпералічаных відаў.

У адпаведнасці з прыведзенай класіфікацыяй варыянтаў мы вылучаем варыянтнасць наступных тыпаў:

1. Розналакальная варыянтнасць: рэгіянальная, нацыянальная, міжнацыянальная, еўрапейская і г. д.
2. Дыялектна-стылявая (лакальная) варыянтнасць.
3. Выканальніцкая (індывідуальная) варыянтнасць.
4. Варыянтнасць у межах адной унутрыжанравай разнавіднасці народнай песні.
5. Варыянтнасць у межах некалькіх унутрыжанравых разнавіднасцяў і жанраў (пераход абрадавых песень у пазаабрадавыя і наадварот, рух прымеркаваных песень і г. д.).
6. Меластрафічная варыянтнасць (у дачыненні да варыянтаў напева ад страфы да страфы аднаразовага выканання песні).
7. Мелатыпавая варыянтнасць, якая ў абрадавым песенным фальклору супадае з меластрафічнай (у межах аднаго меладычнага тыпу).
8. Варыянтнасць паэтычнага тэксту ў межах аднаго абагульненага песеннага сюжэта.
9. Варыянтнасць паэтычнага тэксту ў межах некалькіх абагульненых песенных сюжэтаў.

Распрацоўка тэорыі варыянтнасці патрабавала, перш за ўсё, аналізу заканамернасцяў працэсу ўтварэння варыянтаў – варыяцыйнасці, яе механізмаў і форм. Зазначым, што ў асноўным даследаваліся яе агульныя аспекты і пераважна вар’іраванне слоўных фальклорных тэкстаў. Нам жа трэба акрэсліць кола праблем, што звязаны з існаваннем у варыянтах народных песень. Пры гэтым трэба памятаць, што кожны песенны варыянт – гэта адзінства слоўнага і музыкальнага тэкстаў, а таксама што ўвесь фальклорны працэс ідзе праз змяненне-стабілізацыю.

Тэорыя традыцыі разглядае фальклорны тэкст як стабілізатар моўных паводзін выканаўцы. Пры гэтым механізм стабілізацыі (які абслугоўвае фальклорную традыцыю, забяспечвае адзінства ўстойлівасці і рухомасці

і абумоўлівае той ці іншы механізм запамінання і ўзнаўлення) уяўляе сабой набор фактараў варыятыўнасці і стабілізатараў. Механізм вар'іравання, гэтак жа як і сістэма стабілізатараў, павінны быць даследаваны ў прымяненні да ўсіх састаўных элементаў камунікацыйнай сістэмы, што забяспечвае функцыянаванне фальклору (традыцыя, камунікатыўная сітуацыя, выканаўца, тэкст, слухач).

Стабілізатары фальклорнай традыцыі К. В. Чыстоў прапануе падзяляць на дзве асноўныя групы: пазатэкставыя і тэкставыя (вербальныя і музычныя) [3, с. 133]. Стабілізатары песеннай фальклорнай традыцыі, формулы-мадэлі, што ляжаць у аснове народнай творчасці, вылучаны з мноства ўзораў і сфармуляваны спецыялістамі-аналітыкамі. Але адкрытым застаецца пытанне вялікай складанасці: у якой ступені яны адлюстроўваюць стэрэатыпы рэальнай свядомасці носьбітаў фальклорнай традыцыі. Калектыўная песенная свядомасць, свядомасць канкрэтных інфарматараў, па сутнасці, не даследаваны. Фалькларыстам невядома, у якой форме на самой справе ў памяці народа захоўваюцца песні: ці ў канкрэтных варыянтах, ці ў ладавых папеўках, рытмаформулах, ці ў мастацка-паэтычных схемах-формулах, ці ў прыёмах інтанавання, якія замацаваны пастаяннымі музычна-маўленчымі звычкамі, ці ў абстрактных варыянтах (што менш за ўсё верагодна).

Фалькларыстыка і этнамузыказнаўства ў прыватнасці яшчэ вельмі мала ведаюць пра псіхалагічныя заканамернасці музычна-фальклорнага мыслення, прычыны і працэсы народнай творчасці. Так, напрыклад, у якасці прычын працэсу ўтварэння варыянтаў – варыятыўнасці – фалькларыстамі называюцца наступныя фактары: калектыўнасць і вуснасць народнай творчасці, адсутнасць першапачаткова дадзеных, адзіных, замацаваных трыдыцый і тэкстаў, спосабаў і форм рэалізацыі задум. На ўтварэнне варыянтаў уздзеіваюць асяроддзе, этнічныя і лакальныя традыцыі; узрост, пол, узровень развіцця, умовы жыцця і настрой выканаўцы і інш. Яны дастаткова відавочныя і на іх звярталі ўвагу яшчэ з першых вопытаў даследавання народнай творчасці. Але за вышэйадзначанымі хаваюцца больш глыбокія і амаль не даследаваныя прычыны, якія тояцца ў механізмах фальклорнага творчага мыслення. Так, народны спявак, выконваючы ў чарговы раз песню са свайго рэпертуару, непазбежна вар'іруе яе, чаго ён, часцей за ўсё, не ўсведамляе – ён спявае тую ж самую песню, а не яе варыянт. Для яго кожнае выкананне не варыянтнае,

а эталоннае (вось, менавіта, чаму фалькларысты павінны ўсведамляць каштоўнасць кожнага варыянта). Спявак-творца імкнецца да дакладнага ўзнаўлення, яму здаецца, што так і адбываецца, хаця ў сапраўднасці часта і міжволі ён вар'іруе песню (у межах пэўнай «зоны», «інтанацыйнага поля»). Зусім іншыя псіхалагічныя механізмы працуюць пры імкненні творцы да навізны (асабліва ў інструментальнай музыцы), а не дакладнасці, у выніку чаго таксама ўтвараюцца варыянты.

Народны спявак міжволі трымаецца цяжэння зменлівых абставін. Заўсёды тыповы, але заўсёды непаўторна канкрэтны кантэкст фальклорнай камунікацыі, які непасрэдна ўплывае на ў сам тэкст фальклорнага паведання, надае яму кожны раз новы, непаўторны выгляд. Для народнага выканаўцы-стваральніка характэрна імкненне аб'яднаць дакладную фіксацыю аднойчы знойдзенага вобраза з яго свабодным вар'іраваннем, дамагаючыся пастаяннага абнаўлення і ўзбагачэння ў межах фальклорнай традыцыі. Нават пэўны напеў у межах выканання-стварэння адной песні набывае варыянтнае ўвабленне. Бо спявак з «адным і тым жа» напевам спалучае ўсе паэтычныя строфы песні. Вось чаму самае простае і самае складанае – спяваць песню; кожную страфу неабходна «расфарбаваць» у адпаведнасці са зместам кожнай страфы, падаць і па-новаму, і ў цэласнасці з агульным развіццём вобраза. Менавіта гэта становіцца прычынай мелаграфічнай варыянтнасці, уяўленне пра якую даюць партытурныя расшыфроўкі (запісы музычнага фальклору, якія ўключаюць натацыю ўсіх строф народнага твору). Прыклады можна ўбачыць у расшыфроўках Я. У. Гіпіуса і З. В. Эвальд, у выданнях З. Я. Мажэйкі, У. І. Раговіча, Т. Б. Варфаламеевай.

Стабільнасць рэалізуецца ў варыятыўнасці. У вуснай культуры заканамернымі і натуральнымі з'яўляюцца пастаянныя вяртанні да ўстойлівай нормы. Лёгка адхіленні ад сярэднестатыстычнага не проста суміруюцца і ўзаемапагашаюцца. Кожны раз адраджаецца нешта надзвычайна блізкае да кораня, што закладзена ў своеасаблівай «генетычнай праграме». Але змена ўмоў існавання традыцыйнай культуры набывае накіраваны характар, што выклікае і яе непазбежную звалуючыю.

Імкненне выканаўцы-стваральніка паказаць нават аднолькавае па-рознаму вядзе да выкарыстання ўсялякіх прыёмаў варыяцыйнасці. У песенным фальклору можна вылучыць наступныя формы вар'іравання музычнага тэксту: інтанацыйнае (інтанацыйна-меладычнае), рытмічнае (рытмаструктурнае),

ладавае, фактурнае (аднагалоса-шматгалосае), агагічнае, дынамічнае.

Важнейшай умовай даследавання механізмаў вар'іравання слоўнага тэксту народных песень з'яўляецца дыферэнцыяцыя элементаў тэксту, якія вар'іруюцца, па іх аб'ёме: слова, значны сегмент, сінтагма (страфа), эпізод, група эпізодаў і тэкст (змена функцый і жанравай сістэмы тэксту ці замяшчэнне аднаго тэксту другім у больш шырокім комплексе). Тыпы вар'іравання могуць быць вызначаны таксама ў залежнасці ад пазіцыі элемента, які замяшчаецца, і яго функцыі ў разгортванні тэксту (запеў, прыказка, абслугоўванне асноўных апавядальных функцый сюжэта ці рух тэм лірычнага тэксту, «пераходныя сегменты» і г. д.).

Кожная з форм вар'іравання можа стаць асновай для размежавання розных тыпаў мелодычных і слоўных варыянтаў.

На працэс утварэння песенных варыянтаў уздзеінічае ў вялікай ступені і грамадскае асяроддзе. Яно можа быць сацыяльна і этнічна кампактным, «замкнёным» ці сацыяльна і этнічна змешаным, «адкрытым», інтэграваным. Яно заўсёды ўздзейнічае на фальклорны ўзор і вызначае яго генетычныя ўласцівасці ці вар'іруе і прыстасоўвае ўзор да свайго густу. Кожны народ, этнас, група выпрацоўвае свой стыль мыслення, які становіцца адносна стабільнай катэгорыяй, своеасаблівай мастацка-эстэтычнай нормай. На яго фарміраванне ўздзейнічае цэлы комплекс фактараў рознага ўзроўню: а) узровень сацыяльна-эканамічнага развіцця пэўнага асяроддзя і пэўны тып яе культуры – земляробчы, жывёлагадоўчы і інш.; б) наяўнасць мастацкіх традыцый і схільнасць да пэўных жанраў, тыпаў музіцыравання (аднагалоснага, шматгалоснага, вакальнага, вакальна-інструментальнага); в) наяўнасць у дадзеным асяроддзі ўнутрыэтнічнага члянэння і міжэтнічнай інтэграцыі і г. д.

Непасрэдным праяўленнем уздзеяння асяроддзя на музычны фальклор з'яўляюцца яго функцыянальна-этнічныя характарыстыкі, іх варыянты ў выглядзе фальклорных музычных дыялектаў. Пад музычным дыялектам разумеюць комплекс розных стылістычных асаблівасцяў нацыянальнага музычнага фальклору, які распаўсюджаны на пэўнай тэрыторыі. Як і моўныя, музычныя дыялекты маюць сваю лексіку, марфалогію, фанетыку; ствараюць інтэрдыялекты і пераходныя дыялектныя зоны.

Рашаючую ролю ў вар'іраванні фальклорнага ўзору адыгрываюць тыпы лакальнага выканання, у якіх ярка адлюстроўваюцца адносіны фальклору і рэчаіснасці. Стыль

мыслення адкладвае свой след на ўзор, адзначае яго першасна генетычную ці накладвае на прыйшоўшы ўзор другасную афарбоўку. Гэтая заканамернасць як нельга лепей праглядаецца на прыкладах тэрытарыяльных варыянтаў адной парадыгмы, якія пераканаўча паказваюць этнасацыяльную абумоўленасць варыянтнай прыроды фальклору.

Неабходна падзяляць нацыянальныя варыянты народнапесеннай мовы і своеасаблівасць фальклору, які функцыянуе ў асяроддзі членаў этнічнай групы, што кампактна пражывае ў іншанацыянальных (іншамоўных, іншалакальных) умовах, дзяржавах. Таму што такая мова народнай творчасці не валодае ідэнтычнымі функцыямі з нацыянальным варыянтам і выкарыстоўваецца ў прынцыпова розных умовах (актуальнае выкарыстанне ў паўсядзённым жыцці роднага (песеннага) дыялекта, уздзеянне іншанацыянальнай дзяржаўнай мовы, сітуацыя білінгвізму, у тым ліку і дыялектна-фальклорнага).

Аналіз шматмернай з'явы патрабуе ўліку такіх фактараў, якія пры аднапланавым аналізе расцэньваюцца як асобныя, часавыя, нетыповыя, што не ўкладаюцца ў агульную схему. Асноўныя працэсы ў галіне эвалюцыі фальклору – варыянтнасць і варыятыўнасць – вызначаюцца агульным узроўнем развіцця мовы народнай творчасці ў пэўную гістарычную эпоху.

Фальклор знаходзіцца ў няспынным руху, і важна ўсвядоміць характар (прыроду) і накіраванасць гэтага руху. Мэтазгодна вылучаць два тыпы руху ў фальклоры: адзін – накіраваны наперад, той, што можна назваць гістарычным развіццём, эвалюцыяй. Другі тып руху звычайна не трактуецца як рух увогуле, аднак ён вельмі важны; гэта нешта накшталт «броўнаўскага руху», руху ў пэўных межах (тэорыя інтанацыйнага поля), слоўная вібрацыя». Яно заўсёды суправаджае першы рух, якую б форму і кірунак ён не прымаў.

Такім чынам, варыянтнасць і варыятыўнасць – гэта фундаментальныя ўласцівасці фальклору, усіх яго адзінак. Яны – самая яскравая праява пастаяннага эвалюцыйнага руху народнай творчасці. Працэс эвалюцыі належыць разглядаць у двух аспектах: з аднаго боку, як **працэс** заканамерных, абумоўленых змен, як **спосаб** бытавання ўсіх адзінак народнай творчасці (шырэі – любой праявы жыцця) – **ВАРЫЯТЫЎНАСЦЬ**. З другога, як **вынік** бесперапыннага гістарычнага развіцця і **форму** аб'ектыўнага бытавання кожнай адзінкі фальклору – **ВАРЫЯНТНАСЦЬ** (існаванне народнай творчасці ў мностве варыянтаў).

Варыянтнасць – фундаментальная ўласцівасць фальклорнай мовы, якая абумоўлена яго сацыяльнай сутнасцю і камунікатыўнай функцыяй, забяспечвае творчы характар і эфектыўнасць зносін. Яна дамапагае дасягнуць погляду на сукупнасць варыянтаў як на адзінства шэрагу раўнапраўных суіснуючых з’яў. Варыянтнасць адлюстроўвае рэальнасць і паказвае множнасць праяў адзінага – адзінства, якое выяўляецца ў некаторым мностве раўнапраўнага разнастайнага.

ЛІТАРАТУРА

1. Мазурына, Н. Г. Варыянтнасць існавання і эвалюцыі беларускага песеннага фальклору : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.01.09 / Н. Г. Мазурына. – Мінск, 2001. – 20 с.
2. Чистов, К. В. Народные традиции и фольклор: (Очерки теории) / К. В. Чистов. – Л. : Наука, 1986. – 303 с.
3. Алексеев, Э. Е. Фольклор в контексте современной культуры: Рассуждения о судьбах народной песни / Э. Е. Алексеев. – М. : Сов. композитор, 1988. – 240 с.

SUMMARY

The article is devoted to the development of variantology, a relatively young theory, which is in the process of its formation. The terms "variant", "variance" cover not only the different sides of manifestation of the relationship of individual units at different levels of the folklore system but also synchronous i diachronous state of variance of folk art in general. The development of the theory variance folklore has not lost its relevance for several decades. The requires padicular approach study of variants in folk aut where two systems - verbal and musical go hand in han, basing on this analysis the classification of variant and variance in folk art is presented.

Паступіў у друк 17.11.2014 г.